

УДК 343.14 (477)(09)

Данило Василько,ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ОТРИМАННЯ ПОКАЗАНЬ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОКАЗІВ У XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню особливостей процесуального порядку отримання показання у кримінальному процесі за законодавством, яке діяло на території сучасної України, починаючи від реформ, запроваджених Петром I, до збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) включно. Проаналізовано законодавство, яке регламентувало отримання показань, і місце показання як джерело доказів у тогочасному кримінальному процесі.

Ключові слова: показання, генезис показань, доказ, джерело доказів, допит, допит свідка, кримінальний процес.

Постановка проблеми. Для будь-якої галузі науки важливе місце посідає історія розвитку її інститутів. Наука кримінального процесу не стала винятком із цього правила. Дослідження законодавчих пам'яток у науці кримінального процесу є невід'ємним складником на шляху до цілісного пізнання, раціонального застосування та подальшого розвитку законодавства. У чинному законодавстві України простежується тісний зв'язок із минулим, у якому відображаються попередні правові пам'ятки. Показання – найперше та найпоширеніше джерело доказів у кримінальному процесі. Особливо важливе місце серед джерел доказів робить показання одним із найскладніших серед джерел доказів у кримінальному процесі. Тому останнє потребує значних наукових опрацювань, аналізу історії розвитку поняття «показання» та правової регламентації їх отримання задля виявлення новацій минулого, дослідження впливу зміни законодавства на суспільство.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемі процесуального порядку отримання показань як джерела доказів у досліджуваній період не приділено достатньо уваги. Здебільшого вказана тема досліджувалась науковцями в контексті розвитку інституту доказів і доказування загалом. Наукові дослідження (переважно в історичному аспекті) здійснювали науковці: В.Й. Ключевський, К.Д. Кавелін, В.Г. Демченко, М.Ф. Владимирський-Буданов. Окремі аспекти цього питання аналізували Т.О. Остапенко, Л.Д. Удалова, С.М. Стахівський, О.В. Победкін, М.Є. Шумило, М.С. Строгович, Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Кістяківський та ін.

Метою статті є аналіз законодавства, яке регламентувало отримання показань і процесуальний порядок їх отримання, діяло на території сучасної України, від реформ, запроваджених Петром I, до збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743).

Виклад основного матеріалу. Класичним для науковців є аналіз військових артикулів Петра I, однак для нашого дослідження більш цікавими є прийняті укази як до, так і після військових артикулів. Як зазначають науковці, «з еволюції процесуального права при Петрі I випливає, очевидно, те, що потрібно мати на увазі ще одну обставину, давно відмічену дослідниками (наприклад, В.Й. Ключевським): безплановість, сумбурність і суперечливість усіх реформ Петра I, в тому числі у сфері й судустрою, і судочинства» [1, с. 396]. Передумовою до посилення інквізиційності кримінального процесу, за яким скасовується змагальний процес, а залишається лише слідчий процес, є прийняття 21.02.1697 указу «Про скасування в судових справах очних ставок, про введення, замість них, розпитування та розшуку, про свідків, про відвід їх, про присягу, про покарання за лжесвідків і митні гроші» [1, с. 395]. Тогочасна очна ставка дещо відрізнялась від сучасного її розуміння: спочатку вона існувала не як доказ, а як особлива форма процесу, проміжна ланка між судом і розшуком. Передумовою прийняття цього указу є зловживання сторонами своїми процесуальними правами, що призводило до тяганини в судах, а також спонукання можновладців і правлячого класу до посилення каральної функції судочинства [1, с. 394, 399–400]. У статті 2 указу простежуються ознаки формалізації оцінювання доказів, а саме показань, на прикладі так званого «загального посилення», тобто, якщо обидві сторони посилаються на одних і тих самих свідків, їхні покази вважаються вирішальними для справи. У статтях 3–4 указу допускається відвід свідків, підставою для відводу може слугувати ворожнеча між свідком і відповідачем, статті 2–5 указу передбачають відвід свідків тільки відповідачем. Отже, права позивача та відповідача не рівні. У разі відсутності свідків доводиться використовувати церковну присягу як різновид присяги, який відомий законодавству ще з давніх часів. Стат-

тя 13 указу регламентує отримання мита з усіх осіб, які програють справу під час розшуку [1, с. 401–402]. Розшук у цьому вигляді є формальною назвою, загалом це є досудове слідство.

Наступною правовою пам'яткою, яка становить інтерес для обраної нами теми, є «Короткий виклад процесів чи судових тяжб» (1715 р.), який опублікований разом із Військовими артикулами, що свідчить про межі дії закону, регламентує військовий судоустрій і процес у військових судах. За своєю сутністю це військово-процесуальний кодекс. Однак у ньому зустрічається розмежування на суд військовий і цивільний, останнє вживається не в значенні цивільних справ, а розуміється як невійськовий суд, покликаний вирішувати справи між цивільними особами. Характерним є поглинання волі сторін і волі суду та заміну їх волею законодавця, зменшення вільного оцінювання доказів судом. Орган, який проводив досудове розслідування та виносив вирок, був один і той самий [1, с. 447]. Тягар доказування покладався на позивача (чолобитника), він мусив довести обґрунтованість свого позову, передбачалось покарання останнього за безпідставність звинувачення в тяжких злочинах. Так само і відповідач мав доводити свою невинуватість не діяла [1, с. 405–406, 414, 426, 447]. У разі відсутності в позивача інших доказів та у випадку, якщо обидві сторони присягнули, то застосовувався принцип, який був прототипом сучасного принципу, зазначеного в статті 62 Конституції України, – сумніви трактувались на користь відповідача [3]. Закріпленими законодавцем видами доказів є особисте зізнання, показання свідків, письмові докази, присяга [1, с. 415]. Загальні вимоги до свідків: добросовісність, християнська віра, не могли свідчити ті, хто не був у причасті, хто пов'язаний із позивачем або відповідачем (перебувають у нього на службі або хліб їдять у його будинку); із новацій це регламентація мінімального віку свідка – 15 років, уведення поняття «свідчення ради дарами підкуплені суть» (передача матеріальних благ за свідчення на користь сторони); діє пряма заборона свідчити у своїй справі. У пункті 15 частини 2 розділу 3 указу забороняється надавати показання з чужих слів. Під час проведення очної ставки між свідком і позивачем або відповідачем до приведення свідка до присяги сторони могли повідати суду про хиби свідка, що спричинило його відвід; якщо свідок був прийнятий без заперечення, то після цього заперечити його показання (на підставі його пороків) не можна було. Винятком могла стати необізнаність сторони на час надання свідком показань про його хиби, про що необхідно було надалі скласти клятву. Сторона, що дорікнула свідку в чомусь, мусила це довести, якщо сторони на це потрібний був певний час, свідка допитували без присяги, щоб не затягувати процес. Важливо зазначити, що складання присяги вважається юридичним фактом, який указує на визнання особи свідком [1, с. 416–417, 439].

На прогресивність «короткого зображення» вказує те, що свідку могли заявити відвід на підставі виконання пункту 13 статті 2 розділу 3 указу, який зазначав необхідність відшкодування збитків, пов'язаних із приїздом із місця свого проживання до суду, оскільки під оплатою розходів міг мати місце підкуп [1, с. 439]. Особливістю «короткого зображення» є посилення писемності процесу, «челобитіє» (позов) і відповідь на нього могли надаватись у письмовій формі за бажанням сторін, обмін процесуальними документами не міг перевищувати двох разів [1, с. 433]. У статті 5 розділу 3 указу зазначено обов'язок свідка надавати показання, у разі відмови останнього настає покарання. У статті 6 ми бачимо нововведення, що полягає у складанні присяги як зобов'язання наперед говорити правду, а не як підтвердження правдивості показань, як було до цього [1, с. 439]. У статті 7 розділу 3 вказано, що сторони (обидві разом) за погодженням із суддею могли звільнити свідка від складання присяги, в такому випадку показання приймалися як такі, що надавались під присягою, суддя одноосібно не міг звільнити від присяги особу. Також у цій частині зазначається необхідність складання присяги для того, щоб їхні показання вірили незалежно від їхнього статусу, навіть архієпископу. У статті 8 розділу 3 указу зазначається, що свідки склали свою присягу в присутності позивача та відповідача, однак надалі свідок допитувався окремо суддею [1, с. 417]. Стаття 9 вказаного розділу передбачає, що ніхто, крім судді, не міг приймати показання від свідків, однак існував виняток для знатних осіб, шляхетських дружин і хворих, які в суді не могли постати, у такому випадку деякі з асесорів разом із секретарем до них із суду відправлялись, приймали від них присягу та свідчення [1, с. 417–418]. У статті 10 розділу 3 «Коротке зображення» регламентовано отримання показань свідка після надання відповіді (допиту) відповідачем. Винятком із вказаного правила є планування свідком поїздки, яка може призвести до затягування процесу, а також тяжка хвороба, що ставить під сумнів одужання свідка, в такому випадку проводиться допит, перш ніж отримана відповідь відповідача, і називається це «свідчення всегданней пам'яті» [1, с. 418]. Простежуваний формалізм пояснюється тим, що процес був переважно слідчо-розшуковим, а не судовим повною мірою, тому існувала необхідність сформулювати коло питань, які суддя буде ставити свідкам для перевірки викладених сторонами обставин. У статті 11 розділу 3 указу простежуються елементи змагальності процесу, сторони могли клопотати про допит свідків, однак суд вирішував, допустить він додаткових свідків чи ні [1, с. 440]. Стаття 12 розділу 3 зазначає можливість спростування показань свідків позивача через інших свідків, хто «кращих (із посиланням на статтю 13 вказаного розділу указу кращими законодавцем розуміється те, що перевага надається чоловічій статі, ніж жіночій, знатному – від незнатного, ученому – від неученого, духовному – від

світського) і більше свідків» на свою користь надасть, тому й повірить суд [1, с. 418]. Формалізація доказів у цьому випадку виявляється в тому, що справа не вирішується залежно від того, наскільки достовірні показання на думку суду, а від того, скільки свідків і хто вони [1, с. 441]. У статті 14 зазначено, що позивач починає доказування перед суддею поперед доказуванням відповідача. У статті 15 укааного розділу указу – за рішенням судді може проводитись одночасний допит свідків для можливості викрити один одного [1, с. 418]. У цьому випадку очна ставка залишився як вид доказу, а не як особлива форма процесу [1, с. 441]. Стаття 16 зазначає: якщо свідок знаходиться далеко й без значних зусиль не може прибути до суду, суд може направити уповноважених осіб для отримання показань; під час складання присяги таким свідком мають бути присутні сторони або їхні уповноважені особи [1, с. 418]. Пункти, за якими необхідно було здійснити допит, надсилались до місцевого керівництва, яке проводило допит свідка, скріплювало протокол допиту свідка підписом і печаткою та направляло до суду [1, с. 441]. Стаття 17 глава 3 «Про свідків»: за доведення складання фальшивої присяги карається відсіченням пальців, якими присягав (під час складання присяги два великі пальці правої руки підіймались догори), публічним каяттям у церкві, вигнанням із землі або висилкою на каторгу, а також людина ніколи більше не може виступати свідком. Аналогічна відповідальність наставала й для тих, хто схилить до лжесвідчення іншого, або накладався тяжкий грошовий штраф, чи тілесні покарання, або публічним церковним каяттям покараний буде, і також більше не допускався у свідки. Цей випадок є винятком, коли норми матеріального права вклинюються в процесуальне [1, с. 418, 441]. Письмові показання допускались у суді в тому випадку, коли особа, яка їх надавала, підтвердить їх і складе присягу. Глава 4 «Письмові свідчення або про докази» переважно розрізняє письмові зобов'язання, які в сучасному розумінні чинного кримінального процесуального кодексу належать до документів доказів, аніж до показань [4, с. 418–419]. Разом із тим законодавець ділить письмові докази на 2 групи: а) документи (які зареєстровані в державних органах); б) приватні переписки та записки. Формалізм – істинність документа встановлюється не через сам документ, а через присягу [1, с. 441–442]. Глава 6 розглядає «розпитування з пристрастю» – це допит із погрозою застосування катування, яке могло застосовуватися як до відповідача, так і до свідка. Підставами для застосування катування є наявність «важливих причин», важливості справи, достатніх підстав для підозри, небажання відповідача зізнаватись у діяннях, що йому інкримінуються, необхідність мати не менше ніж 2 свідки у справі. Катування в цьому випадку розглядається як дія на досудовому розслідуванні, доказом стають не ті показання, які надані під час катування, а ті, що надаються перед судом [1, с. 446]. Загалом система показань свідків

спростилась, стала більш формальною. Коло свідків, яким можна заявити відвід, було значно розширено, цінність показань визначалась залежно від особистості свідка. Свідчення, надані одним свідком, навіть найвичерпніші, не могли вважатись досконалим доказом. Однак показання (у сучасному розумінні) відповідача в разі зізнання вважались найкращим доказом, але, порівняно із Соборним уложенням, у якому для прийняття зізнання достатньо було, щоб відповідач мовчав, вимагався виклад обставин, окрім простого зізнання. Засада добровільності зізнання має своєрідний характер, оскільки зізнання, дане суду після катування, теж уважалось добровільним [1, с. 436, 447]. Присяга займала найнижчу ланку в системі джерел доказів, і її застосування є досить обмеженим, її можна поділити на обвинувальну, що надавалась позивачем, підтверджувальну для свідків і очисну для відповідача.

Загальним нововведенням для указу «Про форму суду» (1723 р.) є часткове скасування розшукової форми процесу [1, с. 456]. У статті 2 указу розрізняється два види чолобитників: позивач – для цивільного процесу, донощик – у кримінальному, назва протилежної сторони відповідача залишається для обох форм процесу [1, с. 456], що є свідченням поділу процесу на цивільний і кримінальний. Особливістю є також посилення вимог щодо письмового оформлення справи, з чого можна зробити висновок, що письмові показання поліпшились.

Наступною правовою пам'яткою, що належить до досліджуваної теми, є збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743р.). За збірником, загальні вимоги до свідків майже збігаються з «коротким зображенням», приймаються показання від людей усіх станів, віри гідних, не легковажних, повнолітніх. Свідок у присутності сторін і суду складає присягу. Сторони можуть за погодженням із судом заявляти відвід свідку. Прогресивним є нововведення, яке регламентує обов'язковий запис свідчень у суді, на яких зобов'язаний свідок поставити підпис. Законодавець регламентує можливість надання свідчень письмово, які надалі оголошувались у присутності особи, котра їх надала, сторін і суду, для пересвідчення в правильності їх запису. Існує також обов'язок надавати показання свідкам, в іншому випадку передбачався арешт, «оскільки чин свідка є явний і чесний, а від чесного ніхто відмовляється не повинен» [2, с. 132]. Так само наявні свідчення «вічної пам'яті», загалом текст цього уложення повторює текст «короткого зображення» в розділах, що стосуються свідків, присягу тощо, переймаючи від нього й формальний, математичний спосіб доказування позову в не особливо важливих злочинах, який регламентує наявність двох чи трьох свідків, віри гідних [2, с. 130–136].

Висновки

Підсумовуючи, ми дійшли висновку, що процесуальний порядок отримання показання як джерела доказів у кримінальному проце-

сі неодноразово змінювався протягом 17–18 століть. Разом зі зміною процесуального порядку змінювалось його доказове значення як у судових справах, так і під час очних ставок як особливої форми кримінального провадження. У досліджуваному нами періоді з боку законодавця характерний формальний і кількісний підходи під час аналізу доказового значення показань як джерела доказу. Тогочасний законодавець не спонукав уповноважених осіб у кримінальному процесі акцентувати увагу на інформаційному складникові показання як засобу пізнання істини у справі.

Статья посвящена рассмотрению особенностей процессуального порядка получения показания в уголовном процессе по законодательству, которое действовало на территории современной Украины, начиная от реформ, введенных Петром I, до сборника «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743) включительно. Проанализированы законодательство, которое регламентировало получение показаний, и место показания как источник доказательств в тогдашнем уголовном процессе.

Ключевые слова: показание, генезис показаний, доказательство, источник доказательств, допрос, допрос свидетеля, уголовный процесс.

The article showcases the features of the procedural order of obtaining testimony in criminal proceedings according to the law, which acted on the territory of modern Ukraine, ranging from reforms, introduced by Peter I to the collection “of rights which litigating Ruthenian people” (1743). Analyzed the legislation that regulated external receiving testimony, and testimony as source of main evidence in criminal proceedings.

Key words: indications, genesis of the testimony, evidence, source of evidence, interrogation, questioning the witness, criminal process.

Список використаних джерел:

1. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1986. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 1986. – 512 с.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К. : ІДП НАНУ, 1997. – 547 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

